

A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989)*

Horthy Miklós a 20. századi magyar történelem ellentmondásos alakja. Személye és tevékenysége 1918 óta közéleti viták tárgyát képezi. Az I. világháború vége óta megrajzolt Horthy-képek három fő csoportba sorolhatók: a pozitív (kultikus) és negatív (leleplező), tehát ellentétes előjelű, folyamatosan bővülő, egyoldalú és túlzó értékelések alkotják az időben első két kategóriát.¹ Az 1945–1989 közötti időszakban Horthy megítélése – a propaganda szintjén – döntően negatív előjelű, leleplező jellegű volt, ami gyökeres változást jelentett az 1919–1944 közötti Horthy-kultuszhoz képest.² A negatív tartalmú, leleplező narratíva mellett – azt ugyan teljesen nem kiszorítva – a konszolidált Kádár-korszakban megjelentek már kiegyensúlyozott történelmi értékelések is, amelyek megértésre törekedve és kritikus módon igyekeztek Horthy életét és tevékenységét bemutatni. Horthy megítélése így háromszatúvá vált, ha a 20. század egészét vizsgáljuk. A 20. század második felében kétosztatúságról lehet beszélni.³ Horthy megítélése tehát nem függetleníthető a 20. századi rendszerváltozásoktól, a politikai rendszerektől, a politikai hatalom birtokosainak politikai és ideológiai elvárásaitól. Az egyes narratívák közötti küzdelem jelentős mértékben függött az aktuális politikai erőviszonyoktól. Attól, hogy a hatalom tolerálta-e a különféle narratívák létezését, és ha igen, mekkora teret engedett a közöttük folyó vitának.

Ez a tanulmány azt foglalja össze, hogy a magyar történettudomány 1945 után hogyan ítélte meg Horthy Miklós szerepét. A korszakon belül három főbb értelmezés különíthető el: a polgári történészek értelmezési kísérlete közvetlenül a II. világháború után; a leleplező történetírás narratívája a korszak nagy részében és a szakszerűsödő történetíráshoz köthető értelmezés a Kádár-korszakban, elsősorban

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” c. kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 E két fő csoporton belül további alkategóriák különböztethetők meg. Horthy megítéléséhez ld. *Romsics Ignác: Horthy-képeink. Mozgó Világ* 33. (2007) 10. sz. 3–32.; *Turbucz Dávid: Kultusz és ellenkultusz. Mozgó Világ* 38. (2012) 8–9. sz. 19–26.

2 Az 1919–1944 közötti Horthy-kultusz ápolásában történészek is részt vettek (Hóman Bálint, Joó Tibor, Kosáry Domokos, Baráth Tibor), akik azonban ebben a szerepükben nem szaktörténelmi, hanem propagandista tevékenységet folytattak. A baloldali emigráció tevékenysége következtében a leleplező szemlélet már a Horthy-korszak elején megjelent, érdemben azonban – a fennálló hatalom ellenintézkedései miatt – nem tudta befolyásolni a magyar társadalom történelmi gondolkodását.

3 Állításom azon Horthy-képekre vonatkozik, amelyek nyilvánosságot kaptak.

annak végén.⁴ Munkámban nem teljes történetészeti életműveket mutatok be, hanem csak a Horthy Miklós megítélése szempontjából releváns könyvek, könyvfejezetek, cikkek, recenziók elemzésére törekszem. Megállapításaim így nem életművekre, sőt néhány esetben nem is egy-egy adott könyvre, hanem csupán a Horthy Miklós megítélése szempontjából fontos állításokra és értékelésekre vonatkoznak.

A polgári történészek értelmezése

A polgári történészek közül Szekfű Gyula és Bibó István múlttal való szembenézése emelhető ki – közvetlenül a Horthy-korszak lezárulta után.⁵

Az 1945 utáni változásokhoz alkalmazkodó Szekfű Gyula az 1946–1947 fordulóján Moszkvában írt, *Forradalom után* című történetpolitikai írásában lesújtó kritikát fogalmazott meg az 1931 utáni magyar politikai elitről és társadalomról, több szempontból (bel- és külpolitika, antiszemitizmus stb.) elemezve az 1931 és 1944 közötti időszakot. Szekfű álláspontja szerint „soha vezetőréteg nem volt ennyire képtelen politikai irányításra, mint a mienk, a 30-as évek legelejétől, Bethlen bukásától kezdve”.⁶ Ez a bírálóat a volt kormányzóra is vonatkozott, de őt külön is értékelte a szerző, amikor „folyton ingadozó személyes” magatartásáról és korlátoltságáról írt. Szekfű szerint Horthy „legfelsőbb hadúrként” nem vette észre, hogy Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt a jobbra tolódó honvédség elkezdett politizálni.⁷ Az 1944-es deportálások kapcsán pedig azt írta, hogy a népbíróság elé állított „kormányférfiak” tudtak arról, hogy mi fog történni a deportáltakkal, az ellenkező állítások alaptalanok, mert „önként, lelkesen, százezres tömegekben a magyar vezetőréteg hajtotta ki a határra ezeket az áldozatokat”.⁸ Horthy szerepéről és felelősségéről azonban ennek kapcsán nem írt.

Bibó István tanulmányai Szekfű munkájánál jóval alaposabb elemzést adtak a „zsidókérdésről”. Horthy felelősségére a német megszállás kapcsán a kormányzó lemondásának elmaradása – ahogyan ő nevezte: „behódolása” – összefüggésében utalt. Ezt azonban különösebben nem részletezte, az államfő megszállókkal való

4 Kutatási eredményeimet a Romsics Ignác – e tanulmányom megírása során kézikönyvként rendszeresen használt – historiográfiai munkájában vázolt keretek között helyeztem el. *Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. Erre a könyvre a továbbiakban csak az idézeteknél hivatkozom. Romsics Ignác e tanulmány kéziratához fűzött észrevételeivel és javaslataival is segítette munkámat. Köszönöm Póto János segítségét is.

5 A magyar történettudomány 1945–1989 közötti Horthy-képének elemzése során nem törekszem Horthy Miklós tényleges szerepének bemutatására, leszámítva értelemszerűen a szakszerűnek tekinthető munkákat. Ebben az esetben is csak az adott szerző álláspontját ismertetem. Horthy életéhez ld. *Turbucz Dávid: Horthy Miklós. 2., bőv. kiad. Napvilág, Bp., 2014.*

6 *Szekfű Gyula: Forradalom után.* Cserépfalvi, Bp., 1947. 52.

7 Uo. 52., 56., 61.

8 Uo. 72.

együttműködését hangsúlyozta.⁹ Bibó az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányában – Szekfűhöz hasonlóan – lesújtóan értékelt a politikai elit 1944 előtti és alatti tevékenységét. Elsősorban azért, mert a „döntő történelmi pillanatokban”, így 1938–1944 között „végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből fakadó feladatokat meglássa”.¹⁰

A történettudományon belüli kommunista hatalomátvétel felgyorsulásáig (1948 őszéig) nem sikerült meghatározóvá tenni e két értelmezési kísérletet, így Horthy megítélése terén sem ez a megközelítés – vagy ehhez hasonló – érvényesült. Szekfű Gyula és Bibó István említett szövegeit – a történetírás szakszerűsödésével is összefüggésben – az 1980-as években újra kiadták. Szekfű munkája a *Történetírók Tára* sorozatban jelent meg reprint kiadásban,¹¹ Bibó válogatott tanulmányai pedig, mint e tanulmány vonatkozó jegyzetei is jelzik, néhány évvel később.

A leleplező narratíva

A nemzeti kommunista műltszemléletet Mód Aladár – *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című könyvében kifejtett – függetlenségi narratívája alapozta meg. Mód az első kiadásokban csak röviden foglalkozott a Horthy-korszakkal. Az 1945-ös második, az 1947-es harmadik, az 1948-as negyedik és ötödik kiadásban – a Horthy-korszak kritikája mellett – csak Trianon kapcsán említi a volt kormányzót, amikor az ellenforradalom „hazaáruló” politikájáról ír.¹² Az irodalomjegyzék szerint Mód akkor még nem használta Andics Erzsébet írásait. A Horthy-korszakot ismertető fejezet („Magyarország a Horthy-fasizmus igájában”) terjedelme az 1951-es hatodik kiadásban nőtt meg (a korábbi 20-ról 120 oldalra). Ennek Horthy-képe az 1945 utáni, leleplezésre törekvő politikai propaganda főbb állításain, így többek között Rákosi Mátyás és Andics munkáin alapult.¹³ Mód Aladár tehát, aki a hazai kommunisták közé tartozott, csak késéssel kezdte el pártja moszkoviták által megfogalmazott Horthy-képét közvetíteni.

A leleplező narratíva Horthy-képének alapjait az emigrációból hazatért Andics Erzsébet korai brosrúái képezték.¹⁴ Andics írásainak tartalmát a politikai néze-

9 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. II. 1945–1949. Szerk. Vida István. Magvető, Bp., 1986. 648–649. Az idézet a 648. oldalon olvasható.

10 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok* i. m. (9. jz.) 573.

11 Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Szerk., bev. Glatz Ferenc. Gondolat, Bp., 1983. (Történetírók Tára).

12 Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Szikra, Bp., 1945. 197., 1947. 197., 1948. 188. A hivatkozott mondat az első kiadásból értelemszerűen hiányzott (Bartsch Sándor, Bp., 1943. 219.).

13 Az irodalomjegyzékben csak Andics Erzsébet *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció* c. munkája szerepel. A *400 év* 1951-es kiadásának Horthy-képéhez ld. pl. a 435–442., 488–489., 549. oldalakat.

14 Ezeket az 1950-es évek elejéig többször kiadták.

tei miatti korábbi üldöztetés, az emigráns lét és a szovjet közeg is meghatározta. 1920-ban Bécsben minden bizonnyal megismerte az emigráció Horthy-ellenes propagandaanyagait, amelyek az 1945 utáni leleplező irányzat alapjává lettek. Nemcsak Andics Erzsébet, hanem a korszak több történésze esetében is megállapítható, hogy a személyes sorsuk (emigráció, holokauszt stb.), a politikai meggyőződésük és a nagypolitika elvárásai együttesen határozták meg, hogy mit is mondtak, írtak Horthy Miklósról.

Az 1945 májusában megjelent *Fasizmus és reakció Magyarországon* című írásában, amely a pártoktatás számára készült, Andics leszögezte, hogy „a Horthy-legendák még nem haltak meg”, ezekkel küzdeni kell, szem előtt tartva, hogy huszonöt év alatt a „Horthy-reakció [...] tartós mély nyomokat hagyott az egyes emberek gondolkodásában”.¹⁵ Andics így foglalta össze véleményét: „Horthy és a horthisták [!] nem nemzeti hősök, hanem a magyar nép ádáz és konok ellenségei, akik nemzetellenes, hazaáruló politikájukkal a mai katasztrófába döntötték az országot.”¹⁶ Az *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció* című írásában cáfolta a Horthy-kori propaganda egyes állításait, például azt, amely szerint a nemzet egésze kívánta a fővezért az államfői székben látni.¹⁷ Máshol így értékelte a Horthy-korszak teljesítményét: „A nagyhangú »országmentők«, »országgyarapítók« ebek harmincadjára juttatták az országot.”¹⁸ Jól látható, hogy nyíltan polemizál az 1919–1944 közötti kultikus értékelésekkel, azokkal teljesen ellentétes állításokat tesz. A leleplező narratíva tehát a Horthy-kultuszra válaszul (is) született meg, annak ellennarratíváját jelenti, ennek következtében ugyanolyan túlzó és egyoldalú szemlélet jellemezte, mint magát a Horthy-kultuszt, csak éppen ellentétes előjellel.

A moszkovita Andics már közvetlenül a világháború után meghirdette a Horthy-korszak leleplezésének programját. A *Fasizmus és reakció Magyarországon* című írásának Horthy-képe lényegében Rákosi Mátyásnak a Horthy-kori elit és különösen a kormányzó felelősségét taglaló előadására épült, amely 1943. szeptember 27-én a 27-es számú hadifogolytáborban hangzott el. Rákosi értékelése hivatkozási ponttá vált, és a párton belül, majd idővel azon kívül is megfellebbezhetetlen igazságként jelent meg. Andics szerint Rákosi „a tőle megszokott tárgyilagossággal [...] hú képet fest meg Horthyról”.¹⁹ Ez a „hú” kép pedig elsődlegesen Horthy „népellenességét” taglalta: „egész élete a népellenes, a népet meg nem értő és ezért lenéző, megvető környezetben telt el”.²⁰ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a történeti köntösben megjelenő leleplező szemlélet számos megállapítása – az 1919 utáni baloldali politikai emigráció propagandaanyagai mellett – Rákosi Mátyás politikai értékelésére vezethető vissza. Andics egyértelműen

15 *Andics Erzsébet*: Fasizmus és reakció Magyarországon. Szikra, Bp., 1945. (M. K. P. szeminárium 6. füzet) 29–30.

16 Uo. 29.

17 *Andics Erzsébet*: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Szikra, Bp., 1946. 9.

18 *Uő*: A megújulás kora. In: *Uő*: Munkásosztály és nemzet. Szikra, Bp., 1948. 118.

19 *Uő*: Fasizmus és reakció i. m. (15. jz.) 10.

20 Uo. 10–11. Az előadás szövegét ld. *Rákosi Mátyás*: Horthy a felelős. Előadás. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1943.

kijelentette, hogy 1919 és 1944 között „fasiszta rendszer” volt Magyarországon, sőt „a magyar ellenforradalom teremtette meg az első fasiszta diktatúrát” az európai kontinensen.²¹ A Horthy-kultusz lebontására és egy új narratíva felépítésére tehát az antifasiszta paradigma részeként került sor. Andics szerint Horthy kormányzói tiszte „hazaárulásnak” (a győztes antanthatalmakkal való együttműködésnek) és a fehérterrornak („véres bosszúhadjárat”) köszönheti a létét.²² A rendszer huszonöt éves fennállását is e két tényezővel magyarázta. Nemzetközi téren a „hazaárulás” volt a döntő, belpolitikai szempontból pedig a terror, a rendszer represszív jellege – amit erőteljesen túlértékelt. Az elnyomás hangsúlyozása hozzájárult a „magyar nép” áldozatszeretének alátámasztásához, és az 1945 utáni Horthy-kép egyik pillérévé is vált. (Az „elnyomó” rendszer ellen egyedül a „haladó” kommunista párt vette fel a küzdelmet.) Andics a korszak külpolitikáját úgy értékelte, hogy azt a „féktelen sovinizsista uszítás” és a Szovjetunióval szembeni „határtalan” gyűlölet határozta meg, ami – szerinte – logikusan vezetett el a magyar állam II. világháborús szerepéig.²³ Értékelése ezzel egyértelműen a szovjet szempontokat követte. Andics szerint 1944-ben azért nem sikerült szakítani a „német fasizmussal”, mert közte és a magyar változata között „túl mély volt a benső rokonság és a lényegbeli azonosság”.²⁴ Az *Ellenforradalom és konszolidáció*ban csak néhány ponton egészítette ki a fenti értékelést. A Bethlen-korszakra vonatkozó azon állítása azonban, miszerint az „a huszonötéves ellenforradalmi korszak aránylag legliberálisabb szakasza volt”, a Horthy-képét érdemben nem módosította, mert arról szót sem ejtett, hogy az államfő 1921 és 1931 közötti szerepét is másként kellene értékelni.²⁵ Andics Horthy-képének nem volt lényeges eleme a kormányzó antiszemitizmusa, a zsidóellenes intézkedésekről, zsidótörvényekről csupán érintőlegesen írt,²⁶ míg a deportálásokat szinte teljesen elhallgatta. Ezáltal nála a zsidóság sorsa alárendelődött a „fasiszták” és „antifasiszták” világháború alatti küzdelme bemutatásának.

Andics Erzsébet – a történettudományon belüli kommunista hatalomátvételt követően – 1949. március 27-én, amikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, székfoglalójában immár hivatalos programmá tette a magyar történelem, ezen belül „a negyedszázados ellenforradalmi korszak” újraértékelését.²⁷ Ezután több, a Horthy-korszak egyes részkérdéseit taglaló munka jelent meg, amelyek az Andics által kijelölt úton, de már nem általánosságban leplezték le a korszak „bűneit”.

Az első ilyen – Horthy Miklós megítélése szempontjából is releváns – kötet az Országos Levéltár munkatársai, Karsai Elek és Pamlényi Ervin nevéhez köthető.

21 *Andics E.*: Fasizmus és reakció i. m. (15. jz.) 3., 20.

22 Uo. 8.

23 Uo. 22–25.

24 Uo. 26.

25 *Andics E.*: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció i. m. (17. jz.) 22.

26 Ld. például *Uő*: Fasizmus és reakció i. m. (15. jz.) 11., 21., 28–29.

27 *Andics Erzsébet*: Mai történetírásunk problémái. Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Bp., 1950.

1951-ben ugyanis egy 119 oldalas önálló kötetben mutatták be a fehérterrort. A szerzők az Andics által kijelölt úton haladva – már levéltári forrásokra is támaszkodva – érveltek amellett, hogy a represszió különféle formái, főként a terror alapozta meg Horthy Miklós hatalomra jutását, amit – az antant támogatása mellett – szintén ilyen eszközökkel tudtak csak fenntartani.²⁸ A kormányzóválasztás – Karsai Elek szerint – a „Horthy-fasizmus” első szakaszának volt a vége, amikor „a tisztí különítmények, bandák véreskezű vezérét” emelték az államfői székbe.²⁹ A könyv szerint Horthy Miklós volt a terror központi alakja, Karsai és Pamlényi így Andics egyik tételét részletezte. A kormányzóválasztás után ugyan megváltozott a „forma”, mert „mások a jelmezek és a szavak”, de a lényeg Pamlényi Ervin szerint nem módosult: „Ugyanazok az emberek, ugyanazok a gonosztettek; 1920-tól 1944-ig egyenes vonalban vezet a nyilas hordák rémuralmáig történelmünk útja.”³⁰ Karsai is világossá tette az általa írt fejezetekben, hogy a „Horthy-fasizmus” huszonöt évig tartott.³¹

A magyar történelem nemzeti kommunista interpretációját foglalta össze a Karácsonyi Béla, Heckenast Gusztáv, Spira György és Lukács Lajos által írt *A magyar nép története* című, 1951-ben megjelent munka, amely az új középiskolai tankönyvekre épült.³² Az „Ellenforradalom és fasizmus” című (XII.) fejezet – Lukács Lajos munkája – 63 oldalon mutatta be a Horthy-korszak történetét. Az ellenforradalmi rendszer kialakulásának taglalásakor a hangsúly a terrorra és az „antant imperialisták” támogatására helyeződött.³³ Lukács Lajos szerint Horthy Miklós „egyenes utasítására” ölték meg Somogyi Bélát és Bacsó Bélát.³⁴ Horthy szerepéről a korszak eleje és vége kapcsán írt Lukács, így sem a konszolidáció, sem a jobbrtolódás (amit „fasizálódásnak” nevezett), sem a revízió kapcsán – a „Horthy-fasizmus” és a „Horthy-reakció” kifejezések használatán kívül – nem foglalkozott a kormányzóval. A fejezet a Horthy-kori külpolitikát Andics főbb állításai alapján mutatta be.³⁵ Az 1944-es események kapcsán Lukács arról írt, hogy az „a vétkes és bűnös politika, amelyet a Horthy-reakció folytatott, Magyarország teljes és korlátlan megszállásához vezetett”. Horthyval az élen a kormány és a tisztikar „meg sem kísérelték az ellenállást”, hanem „szolgai módon megalkudtak a helyzettel”.³⁶ Összel ugyan Horthy kísérletet tett az átállásra, de ez csak „ingadozó” és „felemás” próbálkozás volt.³⁷ A nyilasok hatalomra kerülése Lukács Lajos

28 *Karsai Elek–Pamlényi Ervin*: A fehér terror. Művelt Nép, Bp., 1951. 49., 66–67., 71–74., 90., 106. Ehhez ld. még *Apor Péter*: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989. MTA BTK TTI, Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 114.

29 *Karsai E.–Pamlényi E.*: i. m. (28. jz.) 70.

30 Uo. 72.

31 Uo. 35., 62., 64., 107.

32 *Heckenast Gusztáv et al.*: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép, Bp., 1951.

33 Uo. 433., 473.

34 Uo. 435.

35 Uo. 483.

36 Uo. 485.

37 Uo. 486.

szerint nem jelentett érdemi változást, mert „Horthy és hívei maguk nevelték, táplálták éveken keresztül a nyilas söpredéket”, továbbá „a magyar reakció végső tartalékának tekintették Szálasi bandáját a dolgozó nép, a kommunizmus elleni harcukban”.³⁸ A szocialista korszak első reprezentatív történeti összegzése ilyen egyoldalú és leegyszerűsített képet festett a Horthy-korszakról: ha óvatosan különbséget tett is a korszak egyes alperiódusai között, ezeket ideológiai lózungokkal azonnal egybe is mosta, vagyis nem törekedett a Horthy-korszak történetének árnyalt bemutatására. A kötetet 1953-ban és 1954-ben újra kiadták. Az 1953-as kiadásban Incze Miklós írta a „Horthy fasizmusról” szóló közel 100 oldalas fejezetet, amelynek Horthy-képe érdemben nem tér el a fentitől.³⁹ Az 1954-es kiadásban viszont kimutatható minimális elmozdulás, mert a szóhasználata kevésbé propagandisztikus, ez azonban a Horthy-kép lényegét nem érintette. Az eltérés oka, hogy ismét új szerzők (Almási János, Karsai Elek és Pamlényi Ervin) új szövege került a kötetbe.⁴⁰

Zsigmond László, az MTA Történettudományi Intézet egyetemes történeti osztályának vezetője 1953-ban a Horthy-korszak külpolitikájáról jelentetett meg egy könyvet.⁴¹ A szerző a volt kormányzó jellemzésekor – a pártálláshoz való igazodási kényszerből következően – rendszeresen Rákosira hivatkozik, így könyvének Horthy-képe alapvetően az ő értékelésével egyezik meg. A hadba lépést már Rákosi Mátyás azzal magyarázta idézett beszédében 1943. szeptember 27-én, hogy „Horthy véres bandája mindenkor ott található, ahol remény van arra, hogy valamit rabolni lehet”.⁴² Zsigmond is ezt visszhangozza, azaz egy aktuálpolitikai értékelést transzponál egy évtizeddel később látszólag történetivé. Zsigmond László könyvének alaptétele szerint a Horthy-kori magyar állam az „imperializmus” oldalán állt. Ezzel a szóhasználattal az 1950-es évek hidegháborús szembenállását – Szovjetunió és „népi demokráciák” versus „imperialista” hatalmak – vetíti vissza a múltba.⁴³ Zsigmond László könyve sem tagadta, hogy a kormányzó kísérletet tett a háborúból történő kilépésre, csak igyekezett annak jelentőségét csökkenteni. Szerinte a kormányzó részéről ez egy kényszerű lépés volt, mert az angolszászok nem szállták meg az országot. Horthy őszintétlen lépése így a nyilas „gonosztevők” hatalomra jutását eredményezte.⁴⁴

A szintén moszkovita Nemes Dezső a Szikra Kiadó igazgatójaként is meghatározó szerepet vállalt a Horthy-korszak leleplező újraértékelésében. Az ő irányításával, Karsai Elek, Kubitsch Imre és Pamlényi Ervin közreműködésével jelent

38 Uo.

39 *Heckenast Gusztáv et al.*: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép, Bp., 1953. 549–642.

40 *Almási János et al.*: A magyar nép története. II. (1849–1945). Művelt Nép, Bp., 1954.

41 *Zsigmond László*: Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikájához 1929–1945. Szikra, Bp., 1953.

42 Uo. 92–93.

43 *Romsics Ignác*: A két világháború közötti magyar külpolitika megítélésének változásai. In: *Uő*: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Osiris, Bp., 2004. 358–359.

44 *Zsigmond L.*: i. m. (41. jz.) 131.

meg 1953-ban az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című forrásközlő sorozat első kötete, amely az 1919–1921 közötti időszakhoz kapcsolódó dokumentumokat tartalmazza.⁴⁵ Nemes Dezső bevezető tanulmánya szerint „ez az okmánygyűjtemény a magyar ellenforradalom felülkerekedésének és első 21 hónapjának szörnyű eseményeiről rántja le a leplet. Megvilágítja az olvasó előtt a határtalan népgyűlöletnek, példátlan országárulásnak és a szörnyű tömeggyilkosságoknak azt a bűnhalmazát, amelyben a Horthy-rendszer, a nyugati imperialisták bábaskodása mellett megszületett.”⁴⁶ E forráskiadványnak, a Horthy-korszakról kiadott első – tendenciózus – dokumentumgyűjteménynek meglehetősen fontos szerepe volt a leleplező szemlélet Horthy-képének megszilárdításában. A közölt források azt kívánták bizonyítani, hogy például „az antant minden módon segítette Horthyt” (akit a „vérengző fenevad” szavakkal jellemzett Nemes), hogy „az ország diktátorává váljon”.⁴⁷ A sorozat második kötetét, amely az 1921 és 1924 közötti évekket foglalkozott, 1956-ban adták ki.⁴⁸ Szintén Nemes Dezső szerkesztette és ő írta a bevezető tanulmányt, amelyben már nem Horthy Miklós, hanem Bethlen István volt előtérben, mivel a „Horthy-fasiszta rendszer kiépítését a Bethlen-kormány »fejlesztette tovább« és fejezte be”.⁴⁹ Azonban ez sem változtatott azon, hogy „a magyar fasizmus »vezére«, az állam kormányzója, és egyben a fegyveres erők főparancsnoka a fehérgárdista fővezér” volt.⁵⁰ A kötet szerkesztésében Karsai Elek vett részt. E két kötet bevezető tanulmányai, magyarázó jegyzetei ma már teljes mértékben elavultak, ahogyan szakmailag a források válogatásának módja is okkal kifogásolható, nem is beszélve arról, hogy bizonyos esetekben csak kivonatokat közöltek.

Az 1960-as évek elején a történettudományban megkezdődő újraprofessionalizálódás ellenére továbbra is létezett a leleplező narratíva, azonban ez rövidesen elveszítette a hegemon, majd a Kádár-korszak végére a domináns pozícióját is. Az MTA Történettudományi Intézetében egyre többen kezdték el a Horthy-korszak történetének árnyalt és szakszerű feldolgozását és bemutatását. A Nemes Dezső vezette Politikai Főiskola, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az Andics Erzsébet által irányított tanszék az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ezzel szemben a dogmatikus nézetek megőrzésében járt elől.⁵¹ Az MSZMP irányvonala is megjelent időnként néhány történész munkájában.⁵²

45 Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk., bev. tan. Nemes Dezső. Szikra, Bp., 1953. (*Iratok az ellenforradalom történetéhez*).

46 Uo. 108.

47 Uo. 37., 51.

48 A fasiszta rendszer kiépítése és a népnomor Magyarországon 1921–1924. Szerk., bev. tan. Nemes Dezső. Szikra, Bp., 1956. (*Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945 II.*)

49 Uo. 7.

50 Uo. 97.

51 Maga Andics Erzsébet a Kádár-korszakban már nem foglalkozott a Horthy-korszakkal.

52 Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a berendezkedő kádári hatalom „ellenforradalomnak” minősítette az októberi eseményeket. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottságának kibővített értekezlete (1956. december 2–5.) az – akkor még kétszakaszosnak minősített – „ellenforradalom” több okát határozta meg. Közülük a harmadik szerint az „ese-

Karsai Elek és Pintér István 1960-ban megjelent könyve például úgy fejeződtött be, hogy Horthy Miklós Portugáliában „izgatottan hallgatta a Szabad Európa híreit. Várta, mikor vonulhat be újra Budapestre.” Erre végül nem került sor – írták –, így „az ország népe megmenekült az új fehérterrortól”.⁵³ A fehérterror és 1956 közötti kapcsolat a korai Kádár-korszakban máshol és máskor is megjelent. Ez a kapcsolat egy koherens múltértelmezés részét alkotta, miszerint a „fasizmus” és „antifaszizmus” közötti küzdelem az I. világháború vége óta zajlott és zajlik. 1919-ben sikerrel tudták a „fasiszták” megakadályozni a „haladást” (lásd fehérterror), 1945 után és 1956-ban viszont kudarcot vallottak.⁵⁴ „A Kádár-rendszer – Rév István szavaival – így folytatta Rákosiék harcát: ugyanazokat az értékeket védelmezte ugyanazzal az ellenséggel szemben, amely most már három alkalommal, 1919-ben, 1944-ben és 1956-ban követte el embertelen bűneit a kommunizmussal szemben.”⁵⁵ Az erre a küzdelemre történő utalás tehát a *Darutollasok* című kötetben is megjelent, igaz, anélkül, hogy a szerzők használták volna a „fasizmus” szót. E könyv másik fő állítása, hogy a Horthy-korszak az ország „történelmének talán legsötétebb korszaka” volt.⁵⁶ A hivatkozásokból jól látható, hogy elsősorban az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* első kötetére támaszkodtak a szerzők, kiegészítve azt egyéb levéltári forrásokkal.

A következő évben két kötetben megjelent „*Országgyarapítás*” országvesztés című könyvében Karsai Elek a Magyarország és a náci Németország közötti harmonikus kapcsolat, együttműködés bemutatására törekedett. Leszögezte, hogy az 1919-ben „uralomra jutott magyar ellenforradalmi rendszer fajvédő, nacionalista, kommunistaellenes programja nagy hasonlóságot mutatott Hitler pártja, az NSDAP célkitűzéseivel”.⁵⁷ Ráadásul e megállapítását Horthy értékeléséhez is hozzákötötte: „Horthy már a húszas évek elején felvette a kapcsolatot az akkor még ismeretlen Adolf Hitlerrel, e barátságot ápolta, kitarított mellette.”⁵⁸ Továbbá: „Horthy és garnitúrája szövetkezett a német és olasz fasiszta rendszerrel az európai népek szabadságának letiprására, megsemmisítésére. Az ideológiai alapot ehhez már 1919 őszén megteremtette Horthy, Teleki, Gömbös, Bethlen és a többiek. 1933 júniusában Gömbös csak tovább ment azon az úton, amelyen 1927 áprilisában az olasz–magyar szerződés megkötésével Bethlen elindult.”⁵⁹ A kiterjedt forrásbázisra támaszkodó könyv gondolatmenete az 1950-es éveket idézte, bár a téma

mények előkészítésében és kiobbantásában alapvető tényező volt a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom”, amely 1945 után „állandóan szervezkedett, és csak a kedvező alkalomra várt, hogy lecsapjon népi demokratikus rendszerünkre és ellenforradalmi céljait valóra váltsa”. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Kossuth, Bp., 1964. 15.

53 Karsai Elek–Pintér István: *Darutollasok*. Szegedtől a királyi Várig. Zrínyi, Bp., 1960. 242.

54 Rév István: *Ellenforradalom*. Beszélő 4. (1999) 4. sz. 46–47.

55 Uo. 50.

56 Karsai E.–Pintér I.: i. m. (53. jz.) 237.

57 Karsai Elek: „Országgyarapítás” országvesztés. 1. rész. 1933–1939. A nürnbergi per és Magyarország. Kossuth, Bp., 1961. 15. Erre a gondolatra később is visszatért. Uo. 156.

58 Uo. 70.

59 Uo. 157.

ilyen részletes bemutatására akkor nem került sor. A második kötet hangvétele is az első kötethez hasonlítható.⁶⁰ Az 1944-es német megszállásról szóló rész Horthy lemondásának elmaradását hatalomvággyal magyarázta.⁶¹ A deportálásokkal kapcsolatban a szerző azonban nem vizsgálta a kormányzó szerepét.⁶²

Karsai Elek gazdag forrásanyagra támaszkodó későbbi munkái, amelyek a Kossuth Rádióban 1954–1958 és 1961–1964 között elhangzott előadásaira épültek, több méltánytalan állítást is tartalmaznak a volt kormányzóról.⁶³ Az idézett forrásokat számos alkalommal nem elemezte szakszerűen: a terror kapcsán például egy akkori emigráns propagandaverset idéz forrásként, azzal illusztrálva a „fehérterroristák vadállati gaztettei”-t.⁶⁴ Az azonban megállapítható, hogy a szóhasználat egyre szakszerűbb, a „fasiszta” minősítést ekkor már nem alkalmazza. Karsai Elek és Andics Erzsébet vagy Nemes Dezső közé tehát – egy narratíván belül – nem tehető egyenlőségjel. A leleplező szemlélet ennek ellenére nem tűnt el Karsai munkáiból, viszont mérséklődött, így idővel a megértésre jelentősebb hangsúlyt helyezett.⁶⁵

Az 1960-as években olyan forráskiadványok is születtek, amelyek – leleplező jellegükből következően – kizárólag szigorú forráskritikával használhatók. A Horthy-kép fehérterrorral kapcsolatos elemeit erősítette a *Magyar Pokol* című kiadvány.⁶⁶ Kiemelhető még Prónay Pál⁶⁷ és Zadravecz István⁶⁸ visszaemlékezése is, amelyek Horthy Miklósról nézve kritikus állításait – a szükséges forráskritika nélkül – gyakran hivatkozták a leleplező szemlélet képviselői.⁶⁹ Borsányi György össze is foglalta a két szerző nem túlzottan pozitív Horthy-képét, aminek lényege szerint Horthy befolyásolható, irányítható államfő volt, „egy szószátyár, szenilis, pipogya pojáca”.⁷⁰

60 *Karsai Elek*: „Országgyarapítás” országvesztés. 2. rész. 1939–1945. A nürnbergi per és Magyarország. Kossuth, Bp., 1961.

61 Uo. 176–183., 189–191., 209–210., 212–214. Elsősorban ld. a 209–210. oldalakat.

62 Uo. 214–225.

63 *Karsai Elek*: A budai Sándor-palotában történt 1919–1941. 2. kiad. Táncsics, Bp., 1964. Ld. például 10., 13., 22–26., 47., 59–60., 80–81.

64 Uo. 23–24.

65 Karsai Elek példája is jelzi, hogy az 1945 és 1989 közötti történészi megközelítések csoportosítása – pl. az időbeli változásokra koncentrálva – további kutatásokkal finomítható lehet, különösen akkor, ha nemcsak Horthy Miklós, hanem számos más személyiség, folyamat és esemény megítéléstörténetéről is születnek majd tanulmányok. A szélsőjobboldali vonatkozásában ld. *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Osiris–MTA BTK TTI, Bp., 2013. 21–37.

66 *Magyar Pokol*. A magyarországi fehérterror betiltott és üldözött kiadványok tükrében. Vál., összeáll. Markovits Györgyi. Előszó Karsai Elek. Magvető, Bp., 1964.

67 A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes–Pamlényi Ervin. Kossuth, Bp., 1963.

68 Péter Zadravecz titkos naplója. Szerk., bev. Borsányi György. Kossuth, Bp. 1967.

69 Nemes Dezső például a fehérterror vonatkozásában idézte gyakran Prónay Pál naplóját. *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Akadémiai, Bp., 1962. 92–103.

70 Péter Zadravecz titkos naplója i. m. (68. jz.) 23–24.

Az ellenforradalom történetének legrészletesebb (közel 500 oldalas) feldolgozása Nemes Dezső nevéhez fűződik.⁷¹ Nemes az 1919–1921 közötti időszak eseményei bemutatásakor továbbra is a terrortól és az „imperialista” hatalmak segítségével magyarázta Horthy Miklós hatalomra jutását. Ezt jelezte például, hogy Horthy „hóhércsapatai” vittek „vezető szerepet az iszonyatos mézszárlásokban”, ami „megerősítette az imperialista nagyhatalmak vezető köreinek bizalmát a fővezér” iránt.⁷² Amikor a „világ dolgozói” felháborodtak a történetek miatt, az „imperialista hatalmak” segítséget nyújtottak a fővezérnek, hogy „a világ demokratikus közvéleménye előtt letagadja a bestialitásokat, amelyeket felfegyverzett rablógyilkosai az ő vezetésével követtek el”.⁷³ A szerző szerint ezzel előkészítették Horthy budapesti bevonulását,⁷⁴ amire sor is került november 16-án: „Horthy, hordái élén” vonult be a fővárosba, ezzel „a kiszemelt diktátor elfoglalta az antant imperialisták által számára biztosított helyet”.⁷⁵ A többi hasonló állítás idézésétől el lehet tekinteni, miután lényegüket tekintve nem térnek el egymástól: Horthy csak a terror és a külső támogatás („hazaárulás”) révén lett államfő. A fehérterrortól külön – képekkel illusztrált – fejezet szólt (26 oldal). 1920. március 1-jén így „a magyar nép elvetemült hóhéra lett” az ország „diktátora”.⁷⁶ Nemes Dezső számos, a korszak ismeretéhez megkerülhetetlen forrást használt fel (levéltári iratok, sajtó, nemzetgyűlési napló, visszaemlékezések, naplók), azonban ezeket – ahogyan a kiválasztott idézetek is jelzik – mindvégig tendenciózus módon elemezte.

A leleplező szemlélet jegyében születtek meg az 1960-as évek végén Vas Zoltán, Pintér István és Gárdos Miklós ismeretterjesztő – jegyzetek nélküli – Horthy-életrajzai. Az „ötösfogat” tagja, Vas Zoltán, aki a Horthy-korszakban tizenhat évig volt börtönben, az *Öfelsége szárnysegéde* című könyvének előszavában leírta, hogy „az igazat, csakis az igazat” fogja írni Horthyról, mert „a történelmi igazság ereje az, ami leginkább leleplezheti”.⁷⁷ Gyakran hivatkozott a különféle Horthy-legendákra, amelyeket igyekezett cáfolni, törekedve az 1919–1944 közötti Horthy-kultusz alapjainak megkérdőjelezésére.⁷⁸ Könyve 1919-ig, a második – hasonló céllal – 1921-ig mutatta be Horthy életét.⁷⁹ Gárdos Miklós és Pintér István újságírók célja is a legendák leleplezése volt, aminek eredményeként egy tehetségtelen, korrupt, hataloméhes, gyáva, magyarul rendesen nem tudó, a terror eredményeként államfői székbe kerülő, Hitlerrel készségesen együttműködő, a zsidók deportálásába beleegyező államfő alakját vázolták fel – számos megalapozatlan állítással.⁸⁰ Gárdos és Pintér

71 *Nemes D.*: i. m. (69. jz.)

72 Uo. 65.

73 Uo. 65–66.

74 Uo. 67–68.

75 Uo. 75.

76 Uo. 206.

77 *Vas Zoltán*: *Öfelsége szárnysegéde*: Horthy Miklós. Szépirodalmi, Bp., 1969. 4.

78 Ld. pl. uo. 20., 22., 26., 128–129., 331., 350–356., 377–378., 449–451., 471–472., 535–542.

79 *Vas Zoltán*: *Horthy, vagy a király (1920–1921)*. Szépirodalmi, Bp., 1971.

80 *Gárdos Miklós*: *Tengerész a Várban*. Történelmi riport. Kozmosz Könyvek, Bp., 1969. 5–6., 9., 13–15., 40., 66., 157., 209–211., 225.; *Pintér István*: *Ki volt Horthy Miklós?* Zrínyi, Bp., 1968. 5–6., 56., 59., 69., 75–77., 137., 273., 278.

könyvei már Horthy életének egészét áttekintették, tartalmuk azonban érdemben nem tért el a korábbi munkáktól. A történeti köztudat alakításában így nem csak a történetírás hivatásos képviselői vettek részt. Kutatásaim szerint érdemi szakmai reakció – recenziók formájában – nem érkezett e munkákra.⁸¹

Hollós Ervin egyetemi oktató és felesége, Lajtai Vera az 1956-os „ellenforradalomról” több propagandamunkát is írt. E több kiadásban is megjelent művek is hozzájárultak a *Darutollások* című kötetnél leírt – az 1919-et 1956-tal összekapcsoló – értelmezés terjesztéséhez.⁸² Ezek mellett az 1980-as évek közepén kísérletet tettek a fehérterror kapcsán a professzionális történetírás által addigra már meghaladott állítások felélesztésére. A szerzők szóhasználata ugyan nem azonos az 1950-es években megszokottal, de ennek ellenére a leleplező szemlélet képviselői voltak. Könyvüket 1985-ben adták ki.⁸³ A szerzők ragaszkodtak ahhoz a dogmához, hogy a fővezérség csak a terrornak köszönhetően tudta megszerezni a hatalmat: „A fehérterror döntötte el, hogy az irányzatok és személyek küzdelmében Horthy és csoportja lett a győztes.”⁸⁴ Ennek alátámasztására Göndör Ferencnek a bécsi emigráció hetilapjában (*Az Ember*) megjelent cikkét idézik, amely szerint „hullahegyeken keresztül emelkedett” a fővezér a kormányzói székbe.⁸⁵ A nemzetközi körülményekről azonban – a terrorral ellentétben – csak érintőlegesen írtak, miközben ez volt a döntő.⁸⁶ A szerzők ehhez hozzátették, hogy Horthy „személy szerint is adott ilyen parancsokat és utasításokat”, „az irgalmatlan felelősségre vonásra, a kíméletlen kiirtásra általános utasítása és parancsa volt”.⁸⁷ A szerzők azonban – a széles körű forrásbázis és az új kutatási eredmények ellenére – nem tudták minden kétséget kizáróan bizonyítani állításaikat.⁸⁸

Ez a kötet is kiválóan jelzi, hogy a különféle Horthy-képek – a politikai rendszer által lehetővé tett keretek között – vitakoztak egymással. Még arra is rámutat, hogy a mitizáló, minden felmerülő kérdésre válaszokat adni képes szemlélettel szemben a szakszerű, árnyalt értékelések megfogalmazására törekvő történetírás lehetőségei korlátozottak, főleg akkor, ha a politikai hatalom részéről visszaigazolást kap a leegyszerűsítő múltértelmezés.

81 Vas Zoltán 1969-ben megjelent könyvéről az emigráns *Új Látóhatárban* jelent meg egy recenzió. Kovács Imre szerint Vas „megfosztja Horthyt, vagy legalábbis meg akarja fosztani attól a nimbusztól, amellyel kortársai övezték és maguk fölé emelték”. *Kovács Imre*: Horthy deheroizálása. *Új Látóhatár* 21. (1970) 4. sz. 353.

82 Pl. *Hollós Ervin–Lajtai Vera*: *Köztársaság tér 1956*. Kossuth, Bp., 1974.

83 *Uők*: Horthy Miklós a fehérek vezére. Kossuth, Bp., 1985.

84 Uo. 124.

85 Uo. 257. *Az Ember* cikkeire mint bizonyító erejű forrásra más könyvek is hivatkoztak. Ld. pl. *Gergely Ernő–Schönwald Pál*: *A Somogyi–Bacsó gyilkosság*. Kossuth, Bp., 1978. (Népszerű történelem) 25., 32–33.

86 *Hollós E.–Lajtai V.*: Horthy Miklós i. m. (82. jz.) 249.

87 Uo. 124.

88 *Romsics I.*: Horthy-képeink i. m. (1. jz.) 26.

A megértésre törekvő szakszerűsödő történetírás

Az 1960-as évek elejétől fokozatos szakszerűsödés jellemezte a magyar történetírást, ami összefüggött a történettudományban végbement generációváltással is. Az ekkor színre lépő új nemzedék felkészültségét, módszertani ismereteit és nemzetközi kapcsolatait tekintve is előrébb járt elődeinél. Horthy Miklós személyének és tevékenységének értékelése így egyre kevésbé töltött be propagandaszerepet: képzettebb, a forrásokat szakszerűbben megszólaltató történészek vállaltak szerepet a történeti gondolkodás alakításában. Idővel háttérbe szorultak a politikai szempontok. Az Andics Erzsébet nyomán kibontakozó leleplező történetírás Horthy-képét a Kádár-korszakban több történész is árnyalta és hiteltelenítette. Horthy Miklósról azonban nem született szakszerű monográfia, a Horthy-kép módosulása így csak több feldolgozáson keresztül vizsgálható. Ez a folyamat elsősorban az MTA Történettudományi Intézetéhez köthető.⁸⁹

Az új szemléletet tükrözte Ránki Györgynek, a TTI igazgatóhelyettesének azon állítása már 1962-ben, amely szerint a történészek „egyre kevésbé elégednek meg a felszíni jelenségek leírásával; felismerik, hogy feladatuk nem merülhet ki a Horthy-rendszer bűnös tevékenységének leleplezésében, bármilyen hasznos és »hálás« feladat is ez”. A jövőbeli kutatások célja így „a felszínről a mélyre hatolás, a jelenségektől a lényeghez való közeledés, vagyis konkrétan: a társadalmi jelenségek sokoldalú elemzése, ha ez sokkal bonyolultabb feladat is, mint a Horthy-rendszer felszínének leírása”. Ránki a rendszert ugyan még „torzszülöttnek”, „szörnynek” és „fasisztának” nevezte, de már feltette a kérdést, hogy mitől volt életképes, és nem elégedett meg a korábbi propagandisztikus állításokkal, amelyek a terrort és az antant támogatásának tényét hangsúlyozták.⁹⁰

Az 1960-as évektől kezdve szakszerűbbé váltak a forrásközlések, ezek és az újabb szakmunkák következtében pedig a Horthy-kép idővel egyre kiegyensúlyozottabb lett. A korszak forráskiadványai közül csak egy foglalkozott kifejezetten Horthyval, míg a többi csak részlegesen érintette a személyét és tevékenységét. Az 1962-ben megjelent *Horthy Miklós titkos iratai* című 533 oldalas kiadvány több szempontból is szakszerűnek tekinthető: a kötetben közölt iratok teljes terjedelemben olvashatók, és a magyarázó jegyzetek is szakszerűbbek a korábbiakhoz képest. A Szinai Miklós és Szücs László nevéhez kötődő kötetre mostanság is hivatkoznak a Horthy-korszakkal foglalkozó történészek. A névmutatóban szereplő rövid Horthy-életrajz azonban még nem tudott elszakadni az 1956 előtti hivatalos kánontól.⁹¹ Ránki György a kötetéről írt recenziójában hangsúlyozta, hogy a közölt dokumentumok a korszak és a kormányzó értékeléséhez is hozzásegítenek, mert

89 A magyar történetírásról angol nyelvű összefoglaló *Stefano Bottoni–Bálint Varga: Hungary. In: Atlas of the Institutions of European Historiographies, 1800–Present.* Ed. Ilaria Porciani–Lutz Raphael. Palgrave MacMillan, London, 2010. 153–156.

90 *Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle* 5. (1962) 353–354.

91 Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r., magy. és jegyz. Szinai Miklós–Szücs László. Kossuth, Bp., 1962. 501–502.

tisztáznak bizonyos részkérdéseket.⁹² Horthy Miklósról elsősorban egyes döntésekben betöltött személyes szerepe kapcsán írt: „Horthy személyes szerepét a korszak egészében világosabban és erőteljesebben kell érvényre juttatnunk.”⁹³ Ránki rámutatott a magyarázó jegyzetekkel és különösen a közölt szövegeket megelőző bevezetésekkel kapcsolatos hibákra, pontatlanságokra, s egy helyen megállapítja, hogy „a régi dogmatikus szemlélet” mutatható ki egy magyarázatban.⁹⁴ Ez a megjegyzés két dolgot is jelez. Egyrészt, hogy Ránki számon kérte a szakszerűséget a szerzőkön. Másrészt azt, hogy a dogmatikus, leleplező szemlélet lassan kopott ki a történeti szakmunkákból. Pintér István, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet munkatársa ugyanerről a könyvről ugyanekkor írt recenziójában viszont azt emelte ki, hogy a kötet megjelenése lehetővé tette, hogy „a magyar nép jobban megismerje a történelmünknek e szomorú korszakában uralmon volt rendszer népellenes, hazaáruló jellegét. [...] Kívánatos, hogy minél szélesebb tömegek – elsősorban a fiatalok – ismerkedjenek meg vele, hogy életre szóló politikai tapasztalatokat szűrjenek le belőle.”⁹⁵ Pintér tehát a politikai gyökerű és politikai célzatú leleplező szemléletet érvényesítve mutatta be ezt a fontos kiadványt. Az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* sorozat IV. és V. kötetei (1967, 1976), amelyeket Karsai Elek állított össze, alapvetően már szakszerű forráskiadásnak tekinthetők.⁹⁶ A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944* című 1968-as kötet ma is kiválóan használható.⁹⁷ Történeti forrásokat az önálló kiadványok mellett szakmai folyóiratok is közöltek. Így például a Horthy és Hitler 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól készített német nyelvű feljegyzéseket magyar fordításban Juhász Gyula közölte.⁹⁸

1964-ben jelent meg Molnár Erik, az MTA TTI igazgatójának főszerkesztésében a kétkötetes *Magyarország története*. Tartalmán látható már a tárgyszerűségre törekvés és az ideologikus tartalom mellőzése, de ez a szakszerűsödés sokkal inkább jellemzi a korábbi évszázadokat, mint a Horthy-korszak történetét bemutató – Berend T. Iván és Ránki György által írt – fejezetet. A reprezentatív – nagy példányszámú – összegzésekben, így e kötetben is, tehát csak korlátozottabb keretek

92 *Ránki György*: Horthy Miklós titkos iratai. [Ismertetés.] Századok 97. (1963) 1108.

93 Uo. 1111.

94 Uo. 1112.

95 *Pintér István*: Horthy Miklós titkos iratai. [Ismertetés.] Társadalmi Szemle 18. (1963) 5. sz. 104.

96 A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. 1927. január 1–1931. augusztus 24. Összeáll., jegyz. Karsai Elek. Kossuth, Bp., 1976. (Iratok az ellenforradalom történetéhez IV.); A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete. 1927. január–1931. augusztus 24. Bev., összeáll., jegyz. Karsai Elek. Kossuth, Bp., 1976. (Iratok az ellenforradalom történetéhez V.).

97 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeáll., s. a. r., bev. tan. Ránki György et al. Kossuth, Bp., 1968.

98 *Juhász Gyula*: Két tárgyalás 1943 tavaszán. Feljegyzések Kállay Miklós 1941. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16-i klessheimi tárgyalásairól. Történelmi Szemle 16. (1973) 488–530. Az 1943. április 16–17-i tárgyalásokról készített jegyzőkönyvekhez ld. még: Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I–II. Vál., bev., jegyz. Ránki György. Magvető, Bp., 1983. (Tények és Tanúk).

között lehetett a közelmúltról szakszerűen írni. (Az irodalomjegyzékben felsorolt, Horthy megítélése szempontjából releváns munkák alapvetően a leleplező szemlélet jegyében íródtak. Bár a *Horthy Miklós titkos iratai* című kötet is szerepel a bibliográfiai tájékoztatóban, a kötet Horthy-képét azonban ez a munka érdemben nem befolyásolta.) Az „Ellenforradalom kora” című fejezet szerzői az 1919–1920-as események bemutatásakor részben már eltértek a leleplező szemlélettől. Szakszerűen emelték ki ugyanis, hogy Horthy úgy lett az ellenforradalom vezéralakja, hogy függetlenítette magát a szegedi ellenkormánytól, és a budapesti Friedrich-kormánynak sem rendelte alá magát.⁹⁹ Ezt követően viszont úgy jellemezték Horthy Miklóst, hogy: „önállótlan, könnyen befolyásolható, környezete által irányított, szűk látókörű, a dolgozó osztályokkal szemben úri megvetést tanúsító, nyers katona volt. Keresve sem lehetett volna az ellenforradalom véres munkájához megfelelőbb vezetőt találni.”¹⁰⁰ A leleplezés narratívájának továbbélése más pontokon is kimutatható. Az angol és amerikai „imperialisták” – a növekvő francia befolyás ellensúlyozása érdekében – a szerzők szerint például arra törekedtek, hogy „az osztályrendet a román csapatok helyett mielőbb Horthy katonai diktatúrája biztosítsa az egész országban”. A terrort azonban leleplezni kívánták, így azzal a feladattal küldték Magyarországra George Clerk angol diplomatát, hogy érje el, hogy a „terrorisztikus fegyveres hatalom mellé demokratikusabb látszatot nyújtó kormányhatalom épüljön ki”.¹⁰¹ Az 1920. januári választások után a szerzők szerint a fővezér hatalomgyakorlása nem változott, mert „a fegyveres erőre és a tiszti bandákra támaszkodva [...] nyíltan magának követelte az államfői hatalmat”. Ezt az antant is támogatta, miután „benne látta a tőkés rend legerélyesebb képviselőjét” az országban. A kormányzóválasztásra, írták, terrorisztikus légkörben került sor.¹⁰² IV. Károly visszatérési kísérletei („királypuccs”) kapcsán a kormányzó szerepéről nem írtak,¹⁰³ s ugyanez mondható el a konszolidációról is. A fajvédők Egyeséges Pártból történő kilépése („a fasizmus totális és kevésbé szélsőséges változata közötti” küzdelem) ismertetésekor Berend és Ránki szintúgy nem tért ki a kormányzó szerepére.¹⁰⁴ A külpolitika és a revíziós törekvések bemutatásakor viszont megemlégtették a szerzők, hogy 1938. augusztus végén Horthy és a magyar küldöttség visszautasította Hitler Csehszlovákia megtámadására vonatkozó ajánlatát.¹⁰⁵ Ez jelentős távolodás a leleplező szemlélettől, amely szerint Horthy és Hitler harmonikusan együttműködött. Az olvasók viszont semmit sem tudhatnak meg arról, hogy a német megszállás előtt a kormányzó eleinte elutasította Hitler szán-

99 *Berend T. Iván–Ránki György*: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: Magyarország története. II. Főszerk. Molnár Erik. Gondolat, Bp., 1964. 364.

100 Uo. 365.

101 Uo. 367.

102 Uo. 370–371.

103 Uo. 374., 378.

104 Uo. 382.

105 Uo. 416. 1974-ben Pritz Pál már ezen túl amellet érvelt meggyőzően, hogy ez a magyar döntés „a német álláspontot befolyásoló tényezővé vált”. *Pritz Pál*: A kielii találkozó (Forráskritikai tanulmány). Századok 108. (1974) 646.

dékait. Ehelyett csak a tárgyalások végeredményét közölték a szerzők, miszerint Horthy „mint már annyiszor, ismét behódolt a hitleri terveknek”. Tényszerű ugyanakkor az a megállapításuk, hogy magatartásával és posztján maradásával Horthy „legalizálta a német megszállást” és „megkönnyítette Hitler terveinek valórváltását”.¹⁰⁶ A deportálások leállítását főként a nemzetközi tiltakozással magyarázták.¹⁰⁷ A kiugrási kísérlet összefoglalásakor az előkészületek hiányát emelték ki, és azt, hogy „a Horthy által évtizedeken át szovjetellenes, fasiszta, németbarát szellemben nevelt tisztikar zöme nem volt hajlandó a proklamációt elfogadni”.¹⁰⁸ E szintézis számos egyoldalúsága és hiányossága miatt távol állt a megértésre törekvő szakmunkáktól, azonban a kimutatható „egyoldalúságok ellenére a maga korában” a Horthy-korszakról szóló fejezet „is [...] lépést jelentett a propagandától a történetírás irányába”.¹⁰⁹

Kitüntetett figyelmet kapott a korszakban a Horthy-kori politikai rendszer jellegének kérdése. Az erről szóló viták a „fasiszmus” minősítés használhatóságáról szóltak. Az 1948 után kanonizálódott álláspontot, miszerint a Horthy-korszak „fasiszta” volt, Lackó Miklós, az MTA TTI munkatársa vitatta elsőként az intézet egyik műhelybeszélgetésén 1969. október 10-én.¹¹⁰ Értékelése szerint „ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem”.¹¹¹ Mindez persze nem jelentette, hogy a történettudomány ennek hatására hirtelen szakított volna a „fasiszta” minősítéssel. Nemes Dezső – a már ismertetett véleményét elkötelezetten ismételve – továbbra is amellett érvelt, hogy a korszak politikai rendszere „fasiszta” volt, azonban „totális diktatúra” azért nem jött létre, mert „a magyar uralkodó osztályok egyik szárnya sem tudott olyan hatalmi túlsúlyra jutni”, hogy ezt megvalósítsa.¹¹² E vitából, amely jól jelezte a leleplező és a megértésre törekvő szemlélet szembenállását, Horthy Miklós szerepének értékelése sem maradhatott ki. Nemes Dezső továbbra is kitarzott amellett, hogy Horthy Miklós, a „hóhérseregek főnöke” a „hírhedt” különítményesek nyomására lett kormányzó.¹¹³ Leszögezte, hogy Horthyék ugyan „nem tudtak”, de „szerettek volna” „totális diktatúrát” teremteni.¹¹⁴ Nemes Dezső tehát – Bethlen Istvánnal ellentétben – nem a „mérésékelt fasiszmus” támoga-

106 *Berend T. I.–Ránki Gy.*: i. m. (99. jz.) 454.

107 Uo. 456.

108 Uo. 459.

109 *Romsics I.*: Clio bővületében i. m. (4. jz.) 469.

110 *Uő*: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In: *Uő*: Múltról a mának i. m. (43. jz.) 342–343.; *Püski Levente*: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2005. (Osiris Könyvtár) 210.

111 *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből) 70. Lackó Miklós az álláspontját később részletesen is kifejtette. *Lackó Miklós*: A fasiszmus Kelet-Közép-Európában. Új Írás 10. (1970) 12. sz. 69–79.

112 *Nemes Dezső*: A fasiszmus kérdéséhez. Magvető, Bp., 1976. (Gyorsuló Idő) 137.

113 Uo. 121.

114 Uo. 66.

tói közé sorolta Horthy Miklóst.¹¹⁵ (A „totális” és „mérsékelt” fasizmus megkülönböztetése már Andics Erzsébet munkáiban is a korszak politikai személyiségei közötti különbségtétel eszköze volt, ennek hagyománya tehát nem szűnt meg.) Ormos Mária és Incze Miklós, az MTA TTI munkatársai még 1976-ban megjelent munkájukban is „fasiszta” rendszerről írtak. A szerzők azonban az újabb nemzetközi kutatások alapján a fogalom újraértelmezésére törekedtek. Szerintük a Horthy-kori politikai rendszer „a fasiszta hierarchián belül a sor végén helyezkedett el”, „fasiszta vonásai olykor erősebbek, máskor mérsékeltebbek voltak”, azonban nem jutott el a „totális fasizmus” kialakulásáig.¹¹⁶ A politikai rendszer értékelésénél azonban témánk szempontjából jóval fontosabb, hogy a szerzők szerint a kormányzó személye garantálta a korszakban „a fasiszta erő jelenlétét, bármilyen politikai fluktuációra is került egyébként sor”.¹¹⁷ Szerintük Horthy Miklós „formailag diktatori hatalommal rendelkezett”, azonban „az ebből adódó lehetőségekkel nem élt rendszeresen”, továbbá „személyiségét tekintve, nem volt fasiszta népvezér, mentalitását illetően azonban lényegében fasiszta volt”.¹¹⁸ A mentalitására tett megjegyzés a fajvédőkkel, a radikális jobboldallal való szorosabb kapcsolatára utal, akiket több történész még a Kádár-korszakban is „fasisztának” minősített. Így értelmezhető az is, hogy a kormányzó garantálta a „fasiszta erő jelenlétét” a korszak egészében. A „fasizmus” újraértelmezésére tett kísérlet eredményeként tehát már a Horthy Miklós személyéhez társított „fasiszta” jelző sem azt jelentette, mint a leleplező szemléletet tükröző írásokban.

A Horthy-korszak számos aspektusáról (gazdaságtörténet, külpolitika, belpolitika) születtek új kutatási eredményeket tartalmazó feldolgozások az 1970-es években. A korszak első éveire fókuszál Vargyai Gyula jogtörténész (ekkor a Bécsi Magyar Intézet igazgatóhelyettese) a *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör* című könyvében. A kiterjedt levéltári kutatásokra támaszkodó könyvében Vargyai a hadsereg szerepét vizsgálta a térség más országaihoz képest „egyéni vonásokat tartalmazó magyar fasiszta államberendezkedésben”.¹¹⁹ A kormányzói jogkört szabályozó 1920. évi I. törvény a szerző értékelése szerint a „katonai köröknek ellenforradalmi rémuralmat megvalósító tevékenységéből nőtt ki”.¹²⁰ Mint az idézetek is jelzik, Vargyainál továbbél a leleplező narratíva szóhasználata, új kutatási eredményei azonban a hadsereg szerepével kapcsolatban gazdagították a korszakra és a fővezér szerepére vonatkozó ismereteket. Részletes elemzésre ugyan nem vállalkozott, de a szerző – elsőként – kitért a Horthy-kultusz jelenségére is. A kormányzói jogkör „bizonyos vonásaiban lehetőséget adott a Führerprinzip későbbi érvényesítésére, amelyet ideológiailag a Horthy-kultusz némiképpen ki is használt”

115 Uo. 141.

116 *Ormos Mária–Incze Miklós*: Európai fasizmusok 1919–1939. Kossuth, Bp., 1976. 153–154.

117 Uo. 154.

118 Uo. 162.

119 *Vargyai Gyula*: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1971. 216–217.

120 Uo. 8.

– írta.¹²¹ Ugyancsak Vargyai tekintette át részletesen először a Nemzeti Hadsereg közvéleményt befolyásoló és ezzel összefüggésben a fővezér kormányzóvá választását elősegítő tevékenységét.¹²²

A tízkötetesre tervezett *Magyarország története* nyolcadik kötete (1918–1919, 1919–1945) – a tervezett kötetek közül elsőként – 1976-ban jelent meg.¹²³ A főszerkesztő Ránki György volt. Ma ez a kötet használható legkevésbé a megjelenetek közül, ha tartalmának egészét nézzük, ennek ellenére az is látható, hogy Horthy Miklós megítélése esetében újabb lépést jelentett a kiegyensúlyozottabb megközelítés irányába. A részletes irodalomjegyzék például arra mutat rá, hogy a leleplező és a megértésre törekvő szemlélet jegyében született munkákat egyaránt felhasználták, ahol lehetett, még azt is jelzik, hogy új kutatási eredmények és szempontok mely könyvekben, tanulmányokban találhatóak. Ez is jól mutatja a kötetnek a két szemlélet közötti átmenetiségét.

A Horthy-korszak első éveiről szóló rész egyik szerzője L. Nagy Zsuzsa, az MTA TTI munkatársa volt. A fehérterror szerepét még ő is túlértékelte, de már nem Horthyt tekintette a központi alakjának. A Clerk-misszió kapcsán a koalíciós kormány megalakulásáról és az angol politika szerepéről írva már került a Molnár Erik-féle kötetre jellemző propagandisztikus szóhasználatot.¹²⁴ A kormányzóválasztást „a fővezérség terrorja előzte meg és kísérte”, írta, aminek során megölték Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, „akik nyíltan bírálták a fehérterrort”.¹²⁵ Az a korábban elmaradhatatlan toposz is hiányzik nála, hogy Horthy utasítására történt volna a gyilkosság. A kormányzóválasztás okai kapcsán L. Nagy Zsuzsa – Juhász Gyula, az MTA TTI munkatársának könyvére támaszkodva¹²⁶ – foglalkozik a nemzetközi tényezőkkel, utal arra, hogy az antant elfogadta a fővezért államfőnek, mert „benne látta a »megbízható« és »erőskezü« embert, aki biztosítékul szolgál a magyarországi polgári rend helyreállítására és fenntartására”.¹²⁷ A belpolitikai tényezők közül L. Nagy kiemelten utal még a terrorra, de már említi a Horthy körüli propagandát is. A szóhasználaton és a hangsúlyokon is jól látható a változás a leleplező szemlélethez képest, a magyarázatok összetettebbé, a szóhasználat pontosabbá és szakszerűbbé vált. A szerző a kormányzóválasztás addigi legpontosabb összefoglalását adta, s értékelése szerint „ez belpolitikailag a katonai csoportnak, nemzetközileg az angol politika

121 Uo. 9.

122 Uo. 264–277. A Horthy-kultusz jelenségéről részletesebben először Szabó Miklós írt. *Szabó Miklós: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*. Világosság 19. (1978) 8–9. sz. 507–516.

123 Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Akadémiai, Bp., 1976. (Magyarország története tíz kötetben).

124 L. Nagy Zsuzsa–Szakács Kálmán: A rendszer törvényesítése. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 409–410.

125 Uo. 415.

126 Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1969. Juhász a korszak külpolitikájáról írt szintézisében tárgyilagosságra törekedve írt e témáról és – ahol szükséges volt – a kormányzó szerepéről. A könyv először 1969-ben jelent meg, míg a korszakban összesen háromszor.

127 L. Nagy Zs.–Szakács K.: i. m. (124. jz.) 415.

támogatásának” volt köszönhető.¹²⁸ A fővezér korábbi pályafutását – néhány méltánytalan állítást leszámítva – alapvetően pontosan mutatta be. Horthy politikai nézeteit „merev és határozott szovjet- és forradalomellenesség, a dolgozó osztályok úri megvetése, a területi revízió agresszív megvalósításához való ragaszkodás jellemezte” – L. Nagy Zsuzsa szerint.¹²⁹ Horthyt már nem minősítette fasisztának, a környezetét viszont igen („fasiszta csoport”).¹³⁰ Azt, hogy Horthy huszonöt éven keresztül államfő volt, úgy magyarázta, hogy „eltávolodott a szélsőjobboldali katonai csoporttól, noha kapcsolatait vele mindvégig megőrizte, és alkalmazkodott az uralkodó osztályok általános érdekeihez, a nagybirtok és a nagytóke törekvéseihez”.¹³¹ IV. Károly visszatérési kísérletei kapcsán L. Nagy bemutatta a kormányzó szerepét is, bár nem részletezte. Az 1921. őszi események kapcsán kiemelte, hogy az államfő és a miniszterelnök „határozottan léptek fel IV. Károssal és a legitimistákkal szemben”, majd a kormányzó motivációira utalva megjegyezte, hogy Horthy Miklós „okkal” és „örömmel” hivatkozott a nagyhatalmak és a szomszédos államok álláspontjára.¹³² (Azt viszont nem tudjuk meg, hogy miért is tette ezt „örömmel”.) A kormányzó konszolidáció alatti szerepét ez a kötet sem mutatta be, bár arra van utalás, hogy eltávolodott a szegedi környezetétől. Arról viszont szintén lehet olvasni a kötetben, hogy a kormányzó közbelépése is hátráltatta a Szovjetunióval létesítendő gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat.¹³³

Horthy Miklós személye a világválság következményei kapcsán kerül újból előtérbe, amikor Márkus László, az MTA TTI munkatársa a kormányzó és a miniszterelnök közötti viszony „meglazulásáról” és az 1931 eleji koronatanácsokról ír.¹³⁴ Kónya Sándor mutatta be – 1968-ban megjelent könyvére¹³⁵ támaszkodva – a Gömbös-kormány „totális fasiszta” diktatúra kiépítését célzó tevékenységét, szövege azonban itt, a nyolcadik kötetben jóval szakszerűbb, árnyaltabb, mint korábbi könyvében. Az új kormányfő kinevezése kapcsán azt írta például, hogy a válság idején a kormányzati rendszer stabilizálása érdekében „az erőskezű politikát sür-

128 Uo. 416.

129 Uo. 415–416.

130 Uo. 416.

131 Uo.

132 *Berend T. Iván–L. Nagy Zsuzsa: A konszolidáció nehézségei.* In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 444.

133 *L. Nagy Zsuzsa: A gazdasági szanalás politikai összefüggései.* In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 511.

134 *Márkus László: Bethlen kormányzati rendszerének bukása.* In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 627.

135 *Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére.* Akadémiai, Bp., 1968. Ez volt az első monografikus feldolgozás Gömbös Gyula miniszterelnökségéről. Gömbös kinevezése kapcsán ebben Kónya azt írta, hogy a kormányzó visszatért „az elnyomás nyíltabb módszereihez”, mert előtérbe állította „azt a politikai csoportot, amelyik egyszer már vezető szerepet vitt a forradalmi mozgalmak kíméletlen és kegyetlen elnyomásában”. (29.) A szerző szerint Horthy azért is oszlatta fel 1935-ben a képviselőházat, mert „kedvére való lehetett egy totális fasiszta diktatúra megvalósítása”. (150.)

gető és ígérő” Gömböst választotta ki a kormányzó és környezete.¹³⁶ Gömbös bukásáról pedig az olvasható, hogy „Horthy bizalma is megingott Gömbösben” – vezéri ambíciói és a nagybirtokrendszer „fellazítására irányuló” törekvései miatt. Így „a kialakult belpolitikai helyzet láttán környezete – elsősorban Bethlen és Károlyi Gyula – befolyására egyre inkább megérlelődött benne Gömbös leváltásának gondolata”.¹³⁷

A kötet szerzői a korszak utolsó éveit bemutatásánál is gyakran foglalkoztak Horthy Miklós kormányzati politikát befolyásoló tevékenységével. A szélsőjobb-oldal megerősödése kapcsán – Lackó Miklós kutatási eredményeire támaszkodva¹³⁸ – a kormányzó nyilasokról alkotott negatív véleményét is említik, ami szintén árnyalta a leleplezésre törekvők leegyszerűsített véleményét.¹³⁹ Az Imrédy–Horthy-viszonyt – sok más kérdés mellett – Sipos Péternek, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet munkatársának 1970-ben megjelent könyve mutatta be elsőként.¹⁴⁰ Ez a munka – például Imrédy bukása kapcsán – szintén nem volt megkerülhető a nyolcadik kötet elkészítésekor.¹⁴¹ Az 1941-es jugoszláviai krízis kapcsán Juhász Gyula – említett könyvével összhangban – alapvetően szakszerűen ír a kormányzó szerepéről.¹⁴² A hadba lépésnél a kormányzó döntéséről olvashatunk, aminek eredményeként június 26-án, miután már megvolt az „ürügy”, a kormány elhatározta a Szovjetunió elleni hadba lépést.¹⁴³ Az 1944-es időszakot és a kormányzó szerepét Ránki György szakszerűen mutatta be.¹⁴⁴ Hitler megszállásra vonatkozó terveit Horthy „először megdöbbenéssel és felháborodással utasította vissza”, de végül elfogadta.¹⁴⁵ „Az agg kormányzó nem utolsó sorban azzal indokolta megmaradását hivatali posztján, hogy így módja nyílhat a helyzeten enyhíteni.”¹⁴⁶ A zsidórendeletekben Horthy szabad kezet adott a kormánynak – olvashatjuk –, később azonban a nemzetközi tiltakozás és a romló hadi helyzet eredményeként szakított a passzivitásával.¹⁴⁷ *A Horthy Miklós titkos iratai* és *A Wilhelmstrasse és Magyarország*

136 *Kónya Sándor*: Kísérlet a totális diktatúra magyarországi kiépítésére. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 675.

137 Uo. 727.

138 *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Kossuth, Bp. 1966. 105–109.

139 *Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula*: Sikertelen kísérlet a bel- és külpolitikai jobbratolódás mérséklésére a Darányi-kormány idején. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 938., 940–941.

140 *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai, Bp., 1970.

141 *Juhász Gyula–Tilkovszky Loránt*: Imrédy reformtervei – kormánya részleges revíziós sikerének következményei. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 975–976.

142 *Juhász Gyula–Pintér István*: Magyarország katonai részvétele a németek balkáni agressziójában. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1039–1043.

143 *Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula*: Magyarország belépése a második világháborúba. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1048.

144 A német megszállásról Ránki György írta az első szakszerű áttekintést. Az 1968-ban megjelent könyve a „tízkötetes” nyolcadik kötete vonatkozó részének alapja lett, lényegi tartalmi eltérés ugyanis nem mutatható ki a kormányzó szerepének értékelésében. *Ránki György*: 1944. március 19. (Magyarország német megszállása). Kossuth, Bp., 1968. (Népszerű történelem).

145 *Uő*: A német megszállási rendszer. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1152.

146 Uo. 1156.

147 Uo. 1160–1162.

című forráskiadványokra a kötet szerzői nem csak az 1944-es események bemutatásakor támaszkodtak, a nyolcadik kötet Horthy-képére tehát jótékony hatással voltak e kiadványok. Ránki szerint a német megszállás után Horthy „mintegy három hónapon át teljesen visszavonultan élt, s alig avatkozott be a dolgok menetébe”.¹⁴⁸ Változás a deportálások leállítatásakor történt: ez „kezdetét jelentette egy új politikai szakasznak, amelyben úgy tűnt, a kormányzó igazolni akarja korábbi elhatározását, hogy a német megszállás ellenére sem mondott le tisztéről: most mint az ország legmagasabb katonai és alkotmányos tényezője, megkísérel változásokat eszközölni a március óta folytatott politikában”.¹⁴⁹ Az őszi átállási kísérlet kudarcát a szerző az államfő és a rendszer „csődjének” tekintette, mert ez volt „a betetőzése annak a politikai, szellemi és erkölcsi süllyedésnek, amelyen ez a vezető réteg 1919 óta átment”.¹⁵⁰

A „tízkötetes” Magyarország története nyolcadik kötetének megjelenése után több olyan feldolgozás is született, amelyek szintén hozzájárultak a történettudomány Horthy-képének további árnyalásához. Pölöskei Ferenc, az ELTE egyetemi tanára a Horthy-korszak első három évének belpolitikai eseményeit, a politikai intézményrendszer (katonai közigazgatás, államforma, kormányzói jogkör, választási rendszer, választójog stb.) kialakulását vizsgálta 1977-es munkájában. A kormányzóválasztás körülményeit nemcsak terjedelmi lehetőségei, hanem szemlélete miatt is árnyaltabban mutatta be. Ugyan támaszkodott Nemes Dezső 1962-ben megjelent könyvére, de annak értékeléseivel alapvetően szakított. Számos levéltári dokumentumra, naplóra, visszaemlékezésre és cikkekre támaszkodva árnyalta a korszak kezdetéről alkotott képet. Így a nemzetközi tényezők és a győztes hatalmak támogatásának ténye is hangsúlyosan jelent meg, tehát nem a fehérterror tekintette az egyedüli magyarító tényezőnek.¹⁵¹ Megalapozottnak tekinthető az a következtetése, hogy „amíg 1920–1921-ig inkább Horthy, addig 1921 után elsősorban Bethlen elképzelései valósultak meg a rendszer kiépítése során”.¹⁵² Pölöskei ismerteti elsőként a kormányzó szerepét az 1922-es választójogi rendelet elfogadásában.¹⁵³ A korszak szereplői közötti differenciált, árnyalt különbségtétel jegyében mutatta be a szerző a Bethlen és Horthy politikai elképzelései közötti eltéréseket, miként az együttműködésüket is. Ennek ellenére található a könyvben olyan állítások, amelyek gyengítik a munka kiegyensúlyozottságát. Ilyen szerencsétlen megfogalmazás például, hogy „Horthy 1919. augusztus elején elindult Szegedről véres terrorútjára”¹⁵⁴ vagy hogy a „terror kiépítése Horthy nevéhez

148 Uo. 1171.

149 Uo.

150 *Ránki György–Pintér István*: Kísérlet a háborúból való kiválásra. In: Magyarország története i. m. (123. jz.) 1188.

151 *Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere [1919–1922]. Kossuth, Bp., 1977. 29., 41., 43–44., 47–48., 50.

152 Uo. 47.

153 Uo. 187–188.

154 Uo. 47.

fűződik”.¹⁵⁵ Máshol arra utal a szerző, hogy akkorra „a fővezérség irányítása alatt kiépült a fasiszta hatalom”, később „fasiszta jellegű államrendszerrel” ír.¹⁵⁶ A leleplező szemlélettel való eltávolodás tehát egy folyamat eredménye volt, aminek egyik fontos állomása Pölöskei Ferenc e munkája. A szakszerűsödés következtében idővel nemcsak a szemléletmód és a szóhasználat változott, hanem az újabb kutatások eredményeként folyamatosan bővült az ismeretanyag is, illetve a korábban már ismert források átértékelésére is sor került.

Romsics Ignácnak, az MTA TTI munkatársának *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című, 1982-ben megjelent munkája elsősorban Bethlen István tevékenységének tisztázásához és újraértékeléséhez járult hozzá az addigi kutatásokra építve, azokat árnyalva és számos új kutatási eredménnyel kiegészítve. A vizsgált korszakot és a kormányzó szerepét kiegyensúlyozottan értékelte, miután megérteni és nem megítélni akarta.¹⁵⁷ Horthy hatalomra jutásának körülményei kapcsán a bel- és a külpolitikai tényezőket is arányosan mutatta be, komplex magyarázatot adott arra, hogy miért is Horthy Miklós lett Magyarország kormányzója. Eszerint az antanthatalmak támogatása, a fővezér pragmatikus döntései (amelyeket már Pölöskei is hangsúlyozott), a megfelelő helyi érteken kezelt – tehát nem túlhangsúlyozott – fehérterror és a kormányzójelölt személye körüli propaganda együttesen eredményezte Horthy kormányzóvá választását.¹⁵⁸ Kritikai észrevételként az fogalmazható meg, hogy a cattarói matrózlázadást¹⁵⁹ Horthy Miklós nem verhetette le, miután nem tartózkodott akkor Cattaróban.¹⁶⁰ A IV. Károly 1921-es visszatérési kísérleteiről és a bethleni konszolidációról szóló fejezetek több ponton is érintik a kormányzó tevékenységét. Például a fajvédők kormánypártból történő kilépése kapcsán megtudjuk, hogy Horthy Miklós „erre az időre politikailag már jelentős mértékben eltávolodott” tőlük, és egy ideje már „teljes hatalmával és tekintélyével Bethlent támogatta”.¹⁶¹ A Bethlen–Horthy-kapcsolat egyik fontos új elemeként itt jelent meg először, hogy a kormányzó már 1920 tavaszán Bethlen Istvánt kívánta miniszterelnöknek kinevezni.¹⁶² (Erre Romsics

155 Uo. 22.

156 Uo. 41., 109.

157 Így értékelt az egyik recenzens is: „A szerzőnek az a törekvése, hogy a Bethlen-kormány tevékenységéről reális, higgadt és a történeti megértésből következő kritikai képet adjon, az egész kötetre rányomja bélyegét. Az összkép korrekt, sok tekintetben túllép a megszokott sztereotípiákon”. *L. Nagy Zsuzsa*: Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció: a Horthy-rendszer első tíz éve*. [Ismertetés.] Századok 118. (1984) 585.

158 *Romsics Ignác*: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Gondolat, Bp., 1982. (Magyar História) 57., 60., 72–73., 85.

159 Uo. 35.

160 Az az állítás, amely szerint Horthy Miklós verte le a cattarói matrózlázadást, hosszú ideig tartotta magát. Ld. pl. *Dombrándy Lóránd*: Horthy Miklós, „a legfelső hadúr”. *Társadalmi Szemle* 41. (1986) 12. sz. 43.

161 *Romsics I.*: *Ellenforradalom és konszolidáció* i. m. (158. jz.) 189., 192.

162 Uo. 103.

részletesebben később, a Bethlen István 1901–1921 közötti politikai pályáját bemutató könyvében tért ki.)¹⁶³

Az 1980-as években több könyv jelent meg a Horthy-korszakról, ezek azonban – egy kivétellel – csak érintőlegesen foglalkoztak Horthy személyével és tevékenységével. L. Nagy Zsuzsa a liberális pártok és politikusok 1919 és 1945 közötti szerepét tekintette át két kötetben. Ezekben kitért a korszak liberálisainak Horthy Miklóshoz fűződő viszonyára is, ami tovább árnyalta az addigi kutatási eredményeket.¹⁶⁴ Pritz Pál a Gömbös-kormány külpolitikájáról szóló könyvében pontosan, szakszerűen mutatta be az államfő szerepét. 1932–1936 között Horthy Miklós főként a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele és az Olaszország elleni szankciók ügyében játszott szerepet a külpolitikában. Emellett a Horthy–Hitler-találkozó is lényeges, amikor Horthy Miklós először hagyta el az ország területét.¹⁶⁵ A francia kormánynak a trianoni béke megkötésében betöltött szerepéről szól Ormos Mária *Padovától Trianonig* című, levéltári kutatásokra támaszkodó munkája, amely Horthy Miklós kapcsán a francia kormány hozzá való viszonyulása, a győztes nagyhatalmak vitái – tehát az ország sorsát meghatározó nemzetközi tényezők – szempontjából lényeges.¹⁶⁶ Az alapvetően kiegyensúlyozott szóhasználat azonban sérül, amikor a szerző Horthy „bandáiról” ír.¹⁶⁷ Ugyancsak Ormos Mária az 1987-ben megjelent *Nácizmus – fasizmus* című könyvében a politikai rendszert továbbra is diktatúrának nevezte, amelyben a kormányzó „hatalmi helyzete lehetővé tette volna, hogy saját maga gyakoroljon egyszemélyi diktatúrát”.¹⁶⁸ Ormos ugyanakkor megállapította, hogy a kormányzó „a fasiszta népezér figurájához az idők során nem közeledett, hanem távolodott tőle”, olyannyira, hogy 1944-ben kezdeményezte „a németekkel való szakítást”. A szerző a kormányzót tekintette „a sajátos, fasizmussal dúsított konzervatív és úrias magyar rendszer” megteremtőjének.¹⁶⁹ Sipos Péter a szociáldemokrata párt és a kommunisták Horthy-kori történetét bemutató könyvében számos ponton, például a hatalomra jutása, a fehérterror és 1944 kapcsán írt Horthyról is.¹⁷⁰ Sipos alapvetően helytálló megállapításai közül méltánytalanul kilóg, amikor a fehérterror kapcsán „horthysta hordákról” ír.¹⁷¹ A szerző szerint

163 *Romsics Ignác*: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921. Magvető, Bp., 1987. 225–226., 236–241., 260.

164 *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919–1931). Akadémiai, Bp., 1980. 17–24., 87., 149–153.; *Uő*: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Akadémiai, Bp., 1986. 26., 96–97.

165 *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai, Bp., 1982. 12., 143–147., 235–236., 266–269.

166 *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. 2., változatlan kiad. Kossuth, Bp., 1984. 357–368.

167 Uo. 363.

168 *Ormos Mária*: Nácizmus – fasizmus. Magvető, Bp., 1987. 465.

169 Uo. 465–466.

170 *Sipos Péter*: Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944. Gondolat, Bp., 1988. (Magyar História) 24–26., 33., 51–53., 318–319.

171 Uo. 25.

a korszak elején Horthy katonai diktatúra megteremtésére törekedett, amiről azonban az antant nyomására letett.¹⁷² A késő Kádár-korszak szakirodalmi terméséből az említett egyetlen kivétel Szinai Miklós könyve, amely lényegében Horthy Miklósról szól. Szinai könyve a Somogyi–Bacsó-gyilkosság háttérének feltárása és a szerző ezzel kapcsolatos hipotézisének felállítására miatt ma is alapvető szakmunka. Szinai hipotézise szerint ugyanis nem Horthy Miklós adta a végső lökést a gyilkossághoz, hanem Friedrich István, aki így igyekezett a fővezér kormányzóvá történő megválasztását megakadályozni.¹⁷³

A Kádár-korszak utolsó éveiben is megjelent egy szintézis, benne a Horthy-korszak történetének új összefoglalásával. Az 1985-ben, majd 1986-ban újból kiadott *Magyarország a XX. században* című kötetnek a Horthy-korszakkal foglalkozó szerzői, Romsics Ignác és Pritz Pál szakítottak a „fasiszta” jelzővel.¹⁷⁴ Gömbös törekvéseinek bemutatásakor Pritz a „totális fasizmus” helyett „fehér radikalizmusról” írt.¹⁷⁵ Horthy Miklós fővezéri és kormányzói szerepének árnyalt, kiegyensúlyozott, az addigi kutatási eredményeket összegző értékelése olvasható a kötetben. A „fasiszta” minősítést akkor már lehetett mellőzni, egyre sokszínűbb lett a történeti értékelés.¹⁷⁶ Berecz János, az MSZMP KB ideológiai titkára mindenestre szükségesnek tartotta a pártálláspontra megfelelően újra kifejtetni, hogy a „Horthy-rendszer fasisztoid jellege”, a „magyarországi finánczóke hol nyíltabb, hol burkoltabb diktatúrája” vitathatatlan tény, illetve a Horthy nevével fémjelzett „uszító, sovinszta” és „reakciós politika számára [...] nem adható felmentés, és nem érdemli meg a mentegetést”.¹⁷⁷ A rendszerváltásig azonban a párt álláspontja is módosult. Az MSZMP elméleti és politikai folyóirata, a *Társadalmi Szemle* az 1989. évi 1. különszámában publikálta a *Történelmi utunk* című tanulmányt, amelyet a Berend T. Iván, az MTA elnöke vezetett munkabizottság készített. Ennek tagja volt Horn Gyula, Ormos Mária és Tőkei Ferenc. Az állásfoglalás nem tartotta „fasisztának” a korszak – „centralizált”, időnként „markánsan diktatórikus” – politikai rendszerét.¹⁷⁸

172 Uo. 53.

173 *Szinai Miklós*: Ki lesz a kormányzó? A Somogyi–Bacsó-gyilkosság háttére. Kossuth, Bp., 1988. (Népszerű történelem) 14–15., 37–55., különösen 43–47.

174 *Romsics Ignác*: A konszolidáció befejezése. In: *Magyarország a XX. században*. Szerk. Balogh Sándor. Kossuth, Bp., 1985. 151.

175 *Pritz Pál*: Gömbös Gyula kísérlete egy fehér radikális Magyarország megteremtésére. In: *Magyarország a XX. században* i. m. (174. jz.) 174.

176 *Romsics I.*: A Horthy-rendszer jellegéről i. m. (110. jz.) 346–350.

177 *Berecz János*: Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről. *Társadalmi Szemle* 41. (1986) 6. sz. 5–6.

178 *Történelmi utunk*. *Társadalmi Szemle* 44. (1989) 1. különszám 10.

Összegzés

A koalíciós időszak viszonylagos pluralizmusát követően, a kommunista hatalomátvétel után a marxizmus dogmatikus és vulgarizált változatának egyeduralmáról lehet beszélni, amiben a történetírás politikai propagandaszerepet töltött be. Ebből következően a leleplező szemlélet hegemon pozícióban volt, Horthy Miklós megítélése a magyar történetírásban az 1960-as évek elejéig homogénnek tekinthető. A radikális politikai, társadalmi változásokból és a berendezkedő hatalom legitimációs igényeiből következett Horthy 1945 utáni démonizálása, lejáratása, így az 1919–1944 közötti kultusz lebontása. A kommunista propaganda – és ennek részeként az akkori történetírás – a Horthy-korszakot és a kormányzót a lehető legnegatívabban igyekezett ábrázolni, ugyanis – egy gyakori legitimációs technika eredményeként – így a berendezkedő hatalom a saját szerepét jóval pozitívabb színben tüntethette fel. A Horthy-korszakot a magyar történelem mélypontjának tekintették, amikor csakis kárhozatos dolgok történtek. Ezzel összefüggésben Horthy érdemeit elvitták, kiegyensúlyozottságra törekvés nélkül ítélték meg szerepét és felelősségét. Személyéhez a „fasiszta”, „nemzetrontó”, „országvesztő” és „hazaáruló” jelzőket társították. Horthy bűnbakká, a magyar történelem egyik „legsötétebb” alakjává vált. Ha megnézzük, hogy kik is voltak azok a történetírók, akik a fenti Horthy-képet közvetítették, akkor azt látjuk, hogy elsősorban olyan személyek, akik a Horthy-korszakban meggyőződésük, politikai nézeteik miatt emigrálni kényszerültek, akiket szabadságvesztésre ítélték vagy akik a zsidóellenes intézkedések áldozatává váltak. Esetükben mindez emberileg érthető is. E személyes okokon túl a politikai hatalom elvárásai határozták meg a volt kormányzó megítélését.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hosszabb távú hatásaként a kádári konszolidáció után jelentős változás történt: enyhült a társadalomra és a történettudományra nehezedő nyomás, így a Horthy-korszak értékelése egyre kevésbé töltött be legitimációs szerepet. A politikai és ideológiai szempontok lassan háttérbe szorultak. Emiatt a történeti kutatások eredményeképpen idővel megjelenhettek Horthy Miklós életének, tevékenységének tudományos igényű, árnyaltabb megközelítései is. Miután a leleplező szemlélet elsősorban az 1919–1921 és 1938–1944 közötti időszakra koncentrálna értékelte Horthy szerepét, így az 1950-es években kanonizálódott Horthy-képtől való eltávolodás értelemszerűen ezen időszak kutatásai kapcsán mutatható ki. Így a korszak eleje esetében Vargyai Gyula, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Szinai Miklós és L. Nagy Zsuzsa, míg a korszak utolsó éveinek vonatkozásában főként Lackó Miklós, Sipos Péter és Ránki György végzett ezen a téren jelentős munkát. A külpolitikai témájú kutatások kapcsán Juhász Gyula és Pritz Pál említendő. A fokozatosan árnyaltabbá váló Horthy-kép nem volt összhangban a leleplező szemlélet állításaival, amelyek ugyan továbbra is léteztek, azonban elveszítették a történettudományon belül a hegemon, majd idővel már domináns pozíciójukat is. Bizonyos keretek között lehetővé vált a különféle álláspontok közötti vita is. Egy folyamat során valósult meg a leleplező szemlélettől való eltávolodás: a szakmunkák szerzői egymásra támaszkodva törekedtek egy

kiegyensúlyozott Horthy-kép megjelenítésére, amely eredményeként idővel megváltozott a szóhasználat, tehát eltűntek az 1950-es években rutinszerűen alkalmazott szófordulatok. Emellett megváltoztak, illetve összetettebbé váltak az alkalmazott érvek és magyarázatok is. A megváltozott Horthy-képet az 1970-es, 1980-as években monografikus feldolgozás keretei között egy történész sem foglalta össze. Ennek a Horthy-képnek a rekonstruálása a fővezér, a kormányzó szerepével eltérő mértékben foglalkozó – egymással így nehezebben összevethető – munkákon keresztül végezhető el.

Az 1989–1990-es rendszerváltozást követően tovább folytatódott a Kádár-korszakban megkezdődő – e tanulmányban ismertetett – folyamat: a Horthy megítélését még korlátozó tényezők akkor ugyanis eltűntek. Horthy megítélésében tehát fontos szerepet játszott a rendszerváltozás, ugyanis teljesen plurálissá váltak a szakmai és közéleti keretek, azonban az 1956 előtt kanonizálódott Horthy-képet lényegében már 1989 előtt lebontotta a magyar történettudomány. Ebből a szempontból nem 1989, hanem a kádári konszolidáció jelentett fordulópontot.

DÁVID TURBUCZ

THE IMAGE OF HORTHY IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY (1945–1989)

After 1945 the judgement of Miklós Horthy went through a radical transformation with regard to the preceding cult which could not fail to influence Hungarian historiography. In the period between 1945 and 1989 three distinctive interpretations concerning Horthy can be identified in the Hungarian historical scholarship. The efforts of bourgeois historians in the coalition period failed, on account of the political situation and the actual positions of power, to influence effectively the prevailing image of Horthy.

The denouncing narrative, however, which at first emerged as part of communist party propaganda, played as a matter of fact a dominant, and, under the Rákosi regime, hegemonic influence. This narrative aimed to depict the Horthy period and the governor himself in the most unfavourable terms possible. It presented the whole period between 1919 and 1944 as a basically homogenous era, the all-time nadir of Hungarian history, when nothing but damnable things happened. All the merits of Horthy were negated, and his role and responsibility were judged without the slightest empathy. Horthy was consequently turned into a scapegoat, one of the darkest figures of Hungarian history.

One of the long-term consequences of the 1956 revolution was to bring about a change in this respect: with the easing of the pressure on the historical science under the consolidated Kádár regime, the assessment of the Horthy regime gradually lost its legitimizing role. Although the denouncing narrative by no means disappeared, it lost first its hegemonic, and then its dominant position. Thank to sustained research, more nuanced, strictly scientific approaches to the life and political activities of Horthy could find their way to the press, which were increasingly free of all propagandistic purposes. One of the corollaries of this process was specialisation and the consequent rejection of the denouncing narrative: relying on each other's works, the scholars aimed at offering a more balanced image of Horthy, which, in turn, changed the vocabulary itself by removing definitively the phrases routinely used in the 1950s. In addition, the arguments and explanations applied likewise changed and became more complex.